

З.В. Ромовська

*Сімейне
законодавство
України*

Гендерна експертиза

РОМОВСЬКА Зорислава Василівна

Народний депутат України, доктор юридичних наук, професор.

До обрання народним депутатом України завідувала кафедрою цивільного права Львівського державного університету імені Івана Франка.

Автор проекту першого Сімейного кодексу (2001р.) самостійної незалежної Української держави. В ньому закріплені досягнення української та світової правничої науки, в тому числі її власних наукових напрацювань, зокрема вперше апробованих у монографіях “Права та обов’язки батьків і дітей” Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1975, “Аліментні зобов’язання” Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1975, “Защита в советском семейном праве” Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1985.

Брала участь у опрацюванні проекту Цивільного кодексу України. За рішенням Тимчасової спеціальної Комісії Верховної Ради по доопрацюванню проекту Цивільного кодексу України (листопад 2000 р.) їй було доручено провести його наукове доопрацювання. В результаті цієї роботи в проекті усунуто ряд прогалин, неточностей і навіть помилкових положень, змінена його структура.

У травні 2001 р. З.В.Ромовська спільно з іншими народними депутатами України в порядку законодавчої ініціативи подала до Верховної Ради України проект Закону України “Про державні гарантії рівних прав і можливостей чоловіків та жінок”. Брала участь в опрацюванні багатьох законопроектів, внесених до Верховної Ради України.

У 1998 р. З.В.Ромовській присвоєно почесне звання Заслуженого юриста України.

Веде активну громадсько-політичну діяльність. Обрана головою Львівської обласної організації Всеукраїнського об’єднання партія “Батьківщина”.

Президент Асоціації українських правників.

ВСТУП

Сім'я як первинний та основний осередок суспільства — об'єкт гендерного аналізу

Сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку. Вона – первинний і основний осередок суспільства. Саме в ньому найбільш виражається гендерна нерівність і найскладніше утверджується рівність жінки і чоловіка, реалізуються основи й принципи паритетної демократії.

В сім'ї як соціальному інституті діє вся система соціальних норм і складаються моделі гендерних відносин. В системі цих соціальних норм, які регулюють суспільний гендерний механізм, важливе місце належить сімейному праву. Саме право справляє великий вплив на здійснення функцій сучасної сім'ї, на розширення в них гендерного компонента.

Як багатофункціональна соціальна інституція сім'я є тим соціальним осередком, де відбувається відтворення населення і робочої сили, способом творення індивідуального та суспільного життя, середовищем становлення гендерної самоідентифікації, гендерної свідомості, формування гендерних відносин та гендерного світогляду особистості. З сім'єю пов'язана реалізація гендерної концепції стійкого людського розвитку, наповнення гуманістичним змістом якого можливе за досягнення соціальної рівноваги жіночих та чоловічих ролей у сім'ї. Отже, сім'я є тим первинним середовищем, де формується сімейна паритетна демократія – складова соціальної демократії суспільства.

Соціальними регуляторами сімейних відносин у суспільстві є “юридичне право”, норми моралі та звичаєве право, тобто вся система інфраправа. “Юридичне право” і державні структури відіграють особливу роль у регулюванні сімейних відносин і наповненні їх новим гендерним компонентом. Саме вони забезпечують державно-правові гарантії рівних прав і можливостей у сім'ї.

Докорінні перетворення в сучасному українському суспільстві та їх законодавче забезпечення потребують удосконалення концептуального бачення нової сімейної політики, її гендерних аспектів з боку держави і правових гарантій її реалізації. Така політика, а отже, і відповідна до неї правова орієнтація державних структур має відповідати потребам сучасного розвитку гендерної рівності в суспільстві та паритетності у шлюбно-сімейних відносинах, еволюційному становленню нового типу сім'ї з новою структурою її зв'язків з державними та громадськими органами, формуванню просімейного середовища в усіх сферах життя громадянського суспільства.

Право в нових умовах має стати важливим інструментом втілення нових принципів, що сприяють трансформації сім'ї з традиційними в ній відноси-

нами у сім'ю, побудовану на паритетних засадах. Зокрема, такими принципами є:

- пріоритетність інтересів людини, сім'ї, дитини в структурі суспільних і державних інтересів;
- суверенність та автономія сім'ї;
- державне сприяння розвитку сім'ї та гарантування соціального захисту дитинства, материнства і батьківства;
- соціальне партнерство та соціальна взаємодія сім'ї та держави;
- паритетна демократія в суспільстві та сім'ї.

Нові напрями розвитку шлюбно-сімейних відносин та принципи їх формування і правового забезпечення закріплені в Сімейному кодексі України. В ньому акумульоване все прогресивне, що було і є у національному сімейному житті та в світовому досвіді розвитку і функціонування сімейних відносин. Сімейний кодекс України втілює гендерний конструкт з врахуванням осмислення всієї гендерної проблематики. Він ставив за мету закріпити як принципи паритетної демократії в сім'ї, так і забезпечити рівні можливості для подружжя в реалізації ними конституційних прав, свобод, обов'язків і відповідальності людини і громадянина.

Гендерна експертиза сімейного законодавства передбачає аналіз правових норм, про те наскільки вони – дружина і чоловік як рівноправні суб'єкти подружніх відносин можуть самореалізуватися в сімейному середовищі, наскільки сімейне законодавство не є нейтральним у цьому, а гарантує гендерну рівновагу, усуває гендерну дискримінацію, сприяє розвитку паритетної демократії в сім'ї. При цьому, якщо “жіночий” підхід до сімейних відносин традиційно зосереджувався на захисті прав жінок, абсолютизував такий захист, то за гендерного підходу передбачається правовий аналіз сімейних відносин з погляду рівності в сім'ї дружини і чоловіка. Тільки гендерно справедливий підхід до законодавства може створити гендерно справедливі умови для самоутвердження рівноправності соціальних статей у сімейних відносинах. Оскільки ця праця писалася у час обговорення і прийняття Сімейного кодексу України, то, звісно, основна увага зосереджена на ньому. Це — перший Сімейний кодекс самостійної незалежної Української держави, який здатний виконати важливу функцію утвердження, зміцнення сім'ї як соціального інституту і як конкретного союзу жінки і чоловіка. Гендерний погляд на його творення і аналіз змісту також в Україні здійснюється вперше. Тому все позитивне і те, що не враховано, автор сприймає як процес творення і регулювання українського сімейного життя.

I. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ШЛЮБНИХ ВІДНОСИНАХ

Проблеми правового розуміння сім'ї та сімейних відносин

Серед розмаїття нормативно-правових актів, які стосуються різних аспектів сім'ї, на чільному місці стоїть Конституція України та Сімейний кодекс України.

Конституція України містить норми, що стосуються як прав людини взагалі, так і людини як учасниці сімейних відносин. Ст. 51 безпосередньо стосується сім'ї. В ній говориться, що “кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї”.

Ст. 21 Конституції України, яка проголосила рівність у правах всіх людей, а також ст. 24, за якою не може бути привілеїв чи обмежень людей за будь-якими ознаками, в тому числі за ознаками статі, становлять потужну конституційну базу для висновку про рівність прав та обов'язків жінки і чоловіка у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі у сімейних відносинах. Така рівність закріплена у Сімейному кодексі України. Він зробив значний гендерний крок вперед порівняно з Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР, прийнятим Верховною Радою України УРСР 30 червня 1969 р., в якому існували окремі норми, якими ця рівність порушувалася.

Водночас існуюча в 1969 р. і в наступний період економічна ситуація, стан загальної соціальної культури, традиція розподілу сімейних обов'язків на “жіночі” та “чоловічі” не забезпечували реальної рівності. Тому проголошена рівність як загальний принцип, а також окремі випадки відступу від неї у статтях конкретних законів, нерівні можливості реалізації жінкою і чоловіком своїх конституційних прав — все це нерідко співіснувало.

Гендерна експертиза сімейного законодавства в Україні взагалі не проводилася. Перешкодою цьому тривалий час були ідеологічні застереження, адже про нерівні можливості можна було говорити, як правило, лише стосовно “буржуазних” суспільств.

У жовтні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Сімейний кодекс України. Справедливо перемогла ідея самостійності Сімейного кодексу України як окремого кодифікаційного акта.

Сімейний кодекс України виконав завдання, які перед ним ставилися:

- забезпечення гармонізації українського сімейного законодавства з європейським;

- надання відповіді на величезну кількість запитань “чому”, які впродовж кількох десятиліть ставило життя;

- втілення в рядки закону цілої низки наукових ідей, які чекали свого дня на сторінках монографій та дисертаційних досліджень;

- певне уповільнення падіння моральності в суспільстві.

Сімейний кодекс України свідомо писався під кутом необхідності забезпечення жінці та чоловікові рівних прав і свобод, усунення законодавчих пілг чи переваг стосовно будь-якої статі, утвердження рівних можливостей на стадії реалізації прав, а також утвердження у ньому засад особистої свободи та відповідальності.

У Сімейному кодексі України справедливність визнана як одна із засад регулювання сімейних відносин.

Регулювання сімейних відносин, як зазначено у частині третій ст. 7, здійснюється лише у тій частині, у якій це є допустимим та можливим з погляду інтересів їх учасників та інтересів суспільства. Тобто йдеться про межу законодавчого регулювання сімейних відносин. Можливість закону регулювати усі сфери відносин між дружиною та чоловіком, батьками та дітьми обмежена конституційним правом особи на свободу та недоторканність особистого життя.

В межах об'єктивно існуючих можливостей Сімейний кодекс України забезпечує баланс інтересів жінки та чоловіка в сім'ї, усуває нерівність у правах чоловіка, що мала місце раніше. У кодексі жінка не розглядається апріорі як скривджена сторона. Скривдженою стороною може бути однаковою мірою як жінка, так і чоловік.

У ст. 51 Конституції України, як і раніше у ст. 51 Конституції Української РСР, при формулюванні норми права про засади шлюбу жінка поставлена на перше місце, в той час як у всіх інших законах мова завжди йде про “чоловіка та жінку”. Жінка (мати, дружина) поставлена на перше місце і у Сімейному кодексі України. Нова правова конструкція “жінка та чоловік” є даниною шани до жінки і подяки їй за щоденну працю, яку вона робить для дітей, сім'ї та заодно і для всього суспільства. Тому ця норма кодексу не може тлумачитися

читися як відсунення чоловіка (батька, одного з подружжя) на другий план, як применшення його ролі у сфері сімейних відносин.

Назва Кодексу — Сімейний зумовила необхідність законодавчого визначення сім'ї, чого не мав жоден з попередніх кодексів. Відсутність такої дефініції спричиняло цілу низку проблем.

У літературі домінувала хибна думка про те, що, оскільки окремі галузі законодавства містять свої поняття сім'ї, то єдиного універсального поняття сім'ї дати неможливо та й не потрібно. При цьому змішувались два нетотожних правових явища, а саме: поняття сім'ї та перелік осіб, які за відповідними законами мають права члена сім'ї.

Фактична дружина (чоловік) наймача за ст. 64 Житлового кодексу України мала право на житло як член його сім'ї, але водночас можливість виникнення сім'ї між особами, які живуть спільно без реєстрації шлюбу, категорично заперечувалась. Натомість одружена дочка інваліда війни не мала пільг, встановлених законом, але могла бути членом його сім'ї. Така ситуація потребувала правового упорядкування.

Відповідно до ст. 3 Сімейного кодексу України "сім'єю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки". Тобто поняття сім'ї дається через формулювання її ознак.

На спільний побут як ознаку сім'ї зверталася увага в народознавчій літературі. Юристи використовували термін "ведення спільного господарства". Однак він не міг беззастережно стосуватися усіх життєвих ситуацій, оскільки з немовлям чи немічним батьком спільно господарювати неможливо. Тому в проекті було вжито саме "сімейний побут" як категорію універсальну.

Сімейний кодекс України звільнився від тенет правового лукавства. У ньому визначається, що сім'я може виникати не лише на підставі шлюбу та кровного споріднення, а й з інших підстав, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Пропозиція одного з народних депутатів вилучити із тексту статті застереження щодо неможливості колізії з моральними засадами суспільства була відхилена. Відсутність такого застереження дала б підстави для визнання сім'єю одностатевих союзів. На цьому, до речі, при розгляді справи про одностатеву пару Європейська комісія зробила наголос, що в цій ситуації мова може йти про при-

ватне, а не сімейне життя¹. Отже, в Україні одностатеві союзи не вважатимуться сім'єю не лише тому, що такою є позиція Європейської комісії, а головним чином тому, що це суперечить пануючим моральним засадам українського суспільства.

Сім'єю вважається жінка, яка проживає з дитиною, народженою не у шлюбі. Сім'ю можуть складати й інші родичі.

Поняття сім'ї, сформульоване у ст. 3 Сімейного кодексу України, дає підстави для припинення дискусії щодо можливості визнання сім'єю жінки та чоловіка, які спільно проживають, але без зареєстрованого шлюбу. Донедавна думка про неможливість такого визнання домінувала у науковій літературі.

Європейський суд при розгляді справи Кичана зауважив, що відносини де-факто, як і відносини, що ґрунтуються на шлюбі, можуть вважатись сімейним життям. У справі "Джонсон проти Ірландії" було встановлено, що заявники прожили спільно близько п'ятнадцяти років. На цій підставі Європейський суд зробив висновок, що вони складають сім'ю, а тому мають право на захист, незважаючи на те, що їх зв'язок існує поза шлюбом.²

Конституційне право на особисту свободу дає підстави для висновку про те, що людина має право сама вибирати форму організації свого сімейного життя. Закон не може їй цього диктувати, як і того, з ким людина має проживати однією сім'єю, за винятком лише певних обмежень, які сформульовані у ст. 3 Сімейного кодексу України.

Забезпечення гендерної рівності при визначенні шлюбного віку

Ст. 51 Конституції України юридично визначає шлюб як сімейний союз жінки і чоловіка, який "ґрунтується на їхній вільній згоді".

При цьому підкреслюється паритетність відносин учасників шлюбу, коли стверджується, що "кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї". Примушування когось із них до шлюбу може бути підставою для визнання його недійсним.

¹ Лукьянцев Т.Е. Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. — М., Звенья, 2000. — С. 159.

² Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. К., Арт. Ек, 1997. — С.264.

Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (ст.12) встановлює правило, за яким право на шлюб та створення сім'ї мають особи, які досягли шлюбного віку. Це положення продубльовано у ст. 23 Сімейного кодексу України.

Шлюбний вік — категорія, яка має враховувати не лише здатність жінки і чоловіка до зачаття дитини. Відомі факти народження дитини у 13 і навіть у 7 років. Має бути взято до уваги стан фізичного, психічного, розумового, морального та соціального розвитку особи, які забезпечували б у комплексі здатність її до виконання нової суспільної ролі — дружини, матері, чоловіка, батька.

Цікавим є погляд на шлюбний вік з позицій історії. Він не вкладається в рамки сьогоденного розуміння конституційного принципу гендерної рівності. Історія шлюбних відносин в Україні свідчить, що відносно низький шлюбний вік для жінки відповідав народній та правовій традиції, а також часу соціалізації юнака і дівчини, притаманного для даної епохи. Права, за якими судився молоросійський народ, передбачали шлюбний вік для жінки 14 років. У Кодексі про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР, що був прийнятий у 1926 р., найнижчою віковою межею для вступу у шлюб жінки був вік з 15 з половиною років. За народною традицією шлюбний вік для жінки і чоловіка ніколи не був однаковим, тобто для чоловіка він був завжди вищим, ніж для жінки.

Основи законодавства про шлюб та сім'ю Союзу РСР та союзних республік (1968 р.) встановили вік вступу до шлюбу для жінки та чоловіка 18 років. Водночас союзним республікам надавалося право знизити шлюбний вік, але не більш як на два роки. За ст. 16 Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР 1969р. /далі — КпШС/ шлюбний вік для чоловіка був встановлений 18 років, а для жінки 17 років. Виконавчі комітети міських, районних рад, а згодом міські, районні державні адміністрації одержали право у виняткових випадках “знижувати” шлюбний вік для жінки та для чоловіка не більш як на один рік. Законом України від 23 червня 1992 р. таке обмеження було знято. Отже, “зниження” шлюбного віку стало теоретично можливим і до 15, і до 13 років. Проте існував й другий бік справи. Якщо жінка не досягла 16 років, то чоловіка підстерігала небезпека кримінальної відповідальності за розбещення неповнолітньої.

Насамперед привертає увагу спірність постановки питання про “зниження” шлюбного віку взагалі. Адже шлюбний вік має вважатися “непохитною”, сталою правовою категорією, яка не повинна пристосовуватися до конкретної особи. Тому у Сімейному кодексі України термін “зниження шлюбного віку” замінено на “надання права на шлюб”. А це означатиме, що особі, яка завагітніла у 14 років, може бути надане право на шлюб до досягнення шлюбного віку.

При обговоренні питання про закріплення шлюбного віку у Сімейному кодексі України пропонувалося декілька варіантів: залишити без змін норму ст. 16 Кодексу про шлюб та сім’ю УРСР, передбачити для жінки та чоловіка шлюбний вік 17 років або шлюбний вік 18 років; підняти шлюбний вік для чоловіків до 21 року і навіть до 23 років, але ця пропозиція була відразу ж відкинута як неприйнятна. Ідею однакового шлюбного віку для жінки і чоловіка відстоювало Міністерство юстиції України, а на встановленні шлюбного віку 18 років наполягало Міністерство охорони здоров’я України.

Після тривалих дискусій, консультацій та вагань до Сімейного кодексу України запропоновано положення про встановлення однакового шлюбного віку для жінок та чоловіків — 18 років. Встановлення однакового шлюбного віку для жінок та чоловіків тлумачиться зараз як утвердження конституційного принципу рівності статей. Як прийнятною розглядалася ідея встановлення шлюбного віку для жінок 17 років, а для чоловіків 18 років.

При прийнятті остаточного рішення бралася до уваги ще ряд аргументів.

В 1999 р. з неповнолітніми жінками було зареєстровано 24 923 шлюби. Варто також звернути увагу й на статистику про аборти. Зокрема, у 1995 р. серед дівчаток до 14 років було зареєстровано 317 абортів (0,17 на 1000 дітей), а в 1999 р. — 213 (0,11 на 1000 дітей), серед дівчат-підлітків 15—17 років відповідно 20 512 (19,0%), 12 901 (11,9%) і 10 857 (9,8%)³.

Як свідчать статистичні дані, починаючи з 1995 р. кількість абортів і їх частота як серед дівчаток, так і серед дівчат-підлітків зменшилася. Цьому сприяли удосконалення законодавчої бази та

³ Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків. Україна. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2000. — С. 17.

здійснення заходів, спрямованих на поліпшення здоров'я дітей і збереження репродуктивного здоров'я. Та незважаючи на те, що упродовж останніх років удалося змінити ситуацію на краще, ця статистика була аргументом для тих, хто пропонував зберегти чинний шлюбний вік і надалі.

Відповідно до ст. 53 Конституції України та у зв'язку з прийняттям Закону України "Про загальну обов'язкову освіту" має бути запроваджена обов'язкова повна загальна середня освіта. Навчання в школі буде продовжено на два роки. Отже, у найближчій перспективі школу закінчуватимуть молоді особи у 18 років.

Водночас у законодавстві значно розширені підстави для надання права на шлюб, що буде компетенцією суддів, а не державних адміністрацій. Такими підставами буде надалі не лише вагітність або народження дитини, а й інші обставини, що мають суттєве значення.

Отже, запровадження у Сімейному кодексі України однакового шлюбного віку для жінок і чоловіків не стане на перешкоді тим, хто бажатиме зареєструвати шлюб до досягнення повноліття. Головна мета підняття шлюбного віку для жінки полягає у виробленні у молоді нового стереотипу мислення про те, що шлюб є дуже відповідальним актом цивільного стану і до нього слід готуватися. Нововведення щодо 18-річного шлюбного віку забезпечить жінці своєрідний психологічний захист від намагань раннього шлюбу з нею, створить можливість для одержання освіти та набуття хоча б мінімального життєвого досвіду.

Правове значення заручин: гендерний аспект

Відавна складовою частиною звичаєвого права українців було укладення заручин. Про це писав свого часу академік Станіслав Дністрянський. В сучасних умовах заручинам надається особливого юридичного значення. Зрозуміло, йдеться не про обрядовість заручин, а про правові наслідки "зриву" заручин, тобто відмови від шлюбу.

За ст. 31 Сімейного кодексу України зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Оскільки за ст. 32 кодексу шлюб реєструється за загальним правилом після спливу одного місяця від дня подання такої заяви, то стан заручених (нареченої та нареченого) триватиме недовго.

Заручини не створюють обов'язку з'явитися до РАГСу для реєстрації шлюбу. Водночас вони викликають правові наслідки майнового характеру: обов'язок відшкодувати затрати, понесені у зв'язку з підготовкою до реєстрації шлюбу та весілля, а також повернути подарунки, передані у зв'язку з майбутнім шлюбом. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченого, нареченої, прихованням одним із них обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (важка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

Ця правова норма, запозичена із чинного канонічного права східних церков, виконуватиме виховну і компенсаційну функцію і займе своє місце у структурі "шлюбного права". Оскільки заручини частіше зривають чоловіки, то за допомогою такої норми вдасться частково компенсувати матеріальні витрати, що були понесені другою стороною, згладити негативні наслідки відмови від шлюбу.

Сфера особистих відносин подружжя: забезпечення гендерної рівності дружини та чоловіка

Особисті відносини між дружиною та чоловіком завжди були визначальними. Їх якість — партнерство чи підкорення, рівність чи залежність, свобода чи гноблення та інше характеризувала обличчя шлюбу, формувала загальний клімат у сім'ї.

У Кодексі про шлюб та сім'ю УРСР глава "Особисті права та обов'язки подружжя" складається з двох статей. Перша — передбачала вільне право на вибір прізвища при реєстрації шлюбу, друга — право подружжя обирати рід занять та місце проживання.

Однак вибір прізвища здійснюється в момент державної реєстрації шлюбу, тобто не стосується особистого життя подружжя. А право на вибір роду занять та місця проживання є елементом цивільної правоздатності, отже стосується кожного громадянина. Тому є підстави для висновку, що особиста сфера відносин між дружиною та чоловіком у Кодексі про шлюб та сім'ю залишалася фактично за межею правового регулювання. Сімейний кодекс України заповнює цю прогалину. Глава 6 в ньому "Особисті немайнові права та обов'язки подружжя" конкретизує конституційні права людини у сфері

сімейних відносин дружини та чоловіка. Норми цієї глави встановлюють рівні якісні вимоги до взаємних відносин між дружиною та чоловіком, є своєрідним еталоном партнерської поведінки кожного з подружжя. Окремі з них встановлюють:

1) “дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань” — норма є своєрідним захистом від психологічного насильства з боку одного з подружжя над іншим;

2) “дружина та чоловік мають рівне право на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку” — ця норма сприятиме вирівнюванню зайнятості жінок та чоловіків домашніми справами, виробленню почуття взаємного обов’язку кожного з подружжя один перед одним;

3) “усі найважливіші питання життя сім’ї мають вирішуватись подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина та чоловік мають право протидіяти усуненню їх від вирішення питань життя сім’ї” — норма сприятиме усуненню сімейної деспотії з боку будь-кого з подружжя, побудові сімейних відносин на засадах шлюбної демократії;

4) “чоловік зобов’язаний утверджувати в сім’ї повагу до матері. Дружина зобов’язана утверджувати в сім’ї повагу до батька” — це положення є спробою ввести у наше життя культ Матері та культ Батька.

На жаль, досі в країні не вдалося реалізувати ні культу матері, ні культу дитини. То, можливо, нам вдасться реалізувати культ батьків. Цей культ має ґрунтуватися на християнській, загальнолюдській повазі до матері та батька.

5) сфери інтимних відносин подружжя стосується ст. 56 “Право дружини та чоловіка на особисту свободу”, в одній із частин якої написано:

“примушування до інтимних відносин за допомогою фізичного або психічного насильства є порушенням права дружини і чоловіка на особисту свободу і може мати наслідки, встановлені законом.” Ця стаття дає підстави для кваліфікації протиправними будь-яких проявів насильства в сім’ї, а також для однозначної відповіді про можливість кваліфікації примушування чоловіком своєї дружини до сексуальних відносин як поведінки, що має ознаки злочину.

Отже, у сфері особистих відносин Сімейний кодекс України закладає підвалини формування партнерських засад у шлюбі та сім’ї,

долання патерналістських рис та системи традиціоналізму, що історично сформована й підтримувалася в суспільстві соціальними нормами. Це сприятиме розвитку паритетної демократії у повсякденному приватному житті.

***Сфера майнових відносин дружини і чоловіка:
забезпечення рівних прав та можливостей***

Майнова сфера відносин між дружиною та чоловіком відіграє значну роль у загальному контексті спільного життя подружжя. Рівень матеріального забезпечення сім'ї нерідко стає барометром стабільності шлюбу, запорукою виконання сім'єю важливих суспільних функцій.

Правове регулювання майнових відносин подружжя зазнало істотних змін у Сімейному кодексі України порівняно з Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР.

Насамперед, Сімейний кодекс містить окрему главу "Право особистої приватної власності дружини та чоловіка", в якій значно розширено підстави набуття права власності кожним з подружжя.

Особистою власністю дружини або чоловіка вважаються коштовності, інші цінні речі, які придбані на спільні кошти, для індивідуального вжитку одного з подружжя. За ст. 24 КпШС такі речі вважалися спільною сумісною власністю. Особистою власністю дружини та чоловіка стають грошові кошти, одержані на відшкодування шкоди за пошкодження майна, яке належало одному з подружжя, та як відшкодування за завдану йому моральну шкоду.

У кодексі усунена несправедливість при визначенні правового режиму премій, які були виплачені одному із подружжя за його особисті заслуги. Відповідно до правової позиції Верховного Суду України, такі премії є особистою власністю того, кому вони видані. Така позиція Верховного Суду України одержала законодавче закріплення в Сімейному кодексі. Водночас у кодексі міститься дуже важливе доповнення: якщо один із подружжя своїми діями (веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми тощо) сприяв одержанню премії, то у разі спору суд може присудити на його користь її частину.

Оскільки лауреатами премій стають переважно чоловіки, яким для цього вдома створюються всі умови, то цією нормою вдасться захистити інтереси дружини, вирівнявши частково її матеріальне становище і визнавши значення домашньої повсякденної праці.

За рішенням суду особистою власністю дружини та чоловіка може бути визнане майно, набуте ними за час окремого проживання.

Збережеться в Сімейному кодексі і надалі правило ст. 22 КпШС: “Майно, нажите подружжям за час шлюбу, є їх спільною сумісною власністю”. Це положення підсилюється нормою, за якою на режим спільної сумісної власності не впливає те, що один із подружжя не мав самостійного заробітку (доходу) у зв’язку з веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми чи іншими поважними причинами. Оскільки не мають самостійного заробітку здебільшого саме жінки, то це положення спрямоване на охорону насамперед їх інтересів, створення для них рівних можливостей з чоловіками, які працюють поза межами дому. Важливе значення матиме положення частини другої ст. 60 Сімейного кодексу, яке встановлює презумпцію спільної сумісної власності: “Припускається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є спільною сумісною власністю подружжя”.

На виникнення спільної сумісної власності не впливає те, що правовстановлюючий документ (договір, свідоцтво про право власності на будинок тощо) видано на ім’я лише одного з подружжя.

Сімейний кодекс передбачає додаткові гарантії рівності прав та можливостей дружини та чоловіка при здійсненні права спільної сумісної власності: один з подружжя має право звернутися до суду з вимогою про визнання недійсним договору щодо спільного майна, укладеного без його згоди другим з подружжя, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового /наприклад, передача у безплатне користування праски чи позика ста гривень тощо/. Письмова згода буде потрібна, якщо об’єктом договору є житлові будинки, квартири, земельні ділянки, транспортні засоби, інше цінне майно. Отже, припиняться зловживання, які мали місце при продажу чи даруванню автомобілів, інших цінних речей, коли такий договір укладався одним із подружжя без згоди другого.

Інтереси одного з подружжя враховані у нормі, яка передбачає перетворення особистої власності дружини або чоловіка у спільну сумісну власність подружжя, якщо, наприклад, автомобіль чи будинок були капітально відремонтовані за рахунок спільних коштів або коштів, належних другому з подружжя.

Рівними є права дружини та чоловіка і на стадії здійснення права спільної сумісної власності, в тому числі на стадії поділу спільного майна. Так, за ст. 69 Сімейного кодексу при поділі майна, що є спільною сумісною власністю подружжя, частки дружини та чоловіка визнаються рівними. Водночас суду надано право змінювати розмір цих часток. При вирішенні справи про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток, зокрема, тоді, коли один із подружжя не мав без поважної причини самостійного заробітку або доходу, ухилявся від участі у придбанні чи утримуванні майна, витрачав спільне майно на шкоду інтересам сім'ї або розпорядився ним всупереч волі другого з подружжя і не в інтересах сім'ї. З метою врахування інтересів того з подружжя, з ким залишилася дитина або повнолітні непрацездатні син, дочка, суду надано право збільшити його частку у спільному майні, якщо розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

При поділі майна суд враховуватиме також інші обставини, які мають істотне значення, зокрема, приховування, знищення, пошкодження майна одним із подружжя.

За допомогою цих та інших норм Сімейного кодексу вдасться забезпечити кожному із подружжя одержання справедливого майнового результату залежно від його поведінки.

Забезпечення гендерної рівності дружини і чоловіка як учасників аліментних зобов'язань

Почуття відповідальності за дружину, чоловіка, дітей, виховання яких є одним із завдань сімейного законодавства зумовило необхідність правового регулювання відносин, пов'язаних із потребою когось із них у матеріальній допомозі.

Ст. 32 Кодексу про шлюб та сім'ю починалася із норми морально-етичного змісту: "Подружжя повинні матеріально підтримувати

один одного". Вона встановлювала еталон поведінки дружини та чоловіка, відповідно до якого кожен з них повинен надати матеріальну допомогу другому з подружжя, незалежно від віку, працездатності та інших обставин. Що стосується правового обов'язку утримувати одного з подружжя, то він зумовлений кількома обставинами, які мають існувати одночасно: право на утримання має той, хто є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги за умови, що другий з подружжя має можливість таку допомогу надавати.

Практика застосування судами ст. 32 КпШС зіткнулася з проблемою, а саме: кого слід вважати непрацездатним. Належність до цієї категорії пенсіонерів, інвалідів першої та другої груп не викликала сумнівів. Невизначеність стосувалася інвалідів третьої групи, а також тих, хто не є пенсіонером або інвалідом, але не здатний працювати через психічні розлади здоров'я.

Після певних вагань суди зайняли правильну позицію і почали задовільняти вимоги про сплату аліментів інвалідам третьої групи. Такі інваліди зберігали більш високу частку здатності до праці, ніж інваліди другої групи. Однак ця обставина не могла бути підставою для заперечення самого факту їх непрацездатності і права на аліменти, а повинна була братися лише до уваги при визначенні розміру аліментів. З метою усунення подібної невизначеності ст. 74 Сімейного кодексу перераховує осіб, які є непрацездатними і мають право на аліменти. Ними є особи, які досягли пенсійного віку, встановленого законом, а також всі інваліди, в тому числі і третьої групи.

Водночас із так званим "загальним" аліментним обов'язком подружжя, носієм якого може бути рівною мірою як чоловік, так і дружина, у ст. 32 КпШС встановлювався "спеціальний" аліментний обов'язок чоловіка утримувати дружину під час вагітності та до досягнення дитиною, яка з нею проживає, трьох або шести років.

Захоплення такою законодавчою новелою не дало можливості розгледіти у цій нормі порушення гендерної рівності. Адже право на аліменти у зв'язку із проживанням з малолітньою дитиною було надано лише дружині. Тут далася взнаки поширеність ситуації, коли дитина проживає саме з матір'ю. Якщо ж дитина у віці до трьох років проживає з батьком, закон, на жаль, не надає йому права на аліменти.

ти. Цим порушується гендерна рівність, а чоловік ставиться у нерівне становище.

Врахування так званої “нормальної” ситуації, коли дитина проживає саме з матір'ю, є характерним явищем для нашого законодавства. У зв'язку з цим “ненормальні” випадки, коли дитина залишається жити з батьком, не беруться до уваги. Так, до речі, сталося і в нещодавно прийнятому Кримінальному кодексі України. Авторів проекту та Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією не вдалося переконати у необхідності однакового підходу як до жінок, так і до чоловіків, які засуджені за вчинення злочину, якщо вони проживали з малолітніми дітьми.

Сімейний кодекс України усуває гендерну нерівність, передбачаючи право на аліменти не лише для жінки, а й для чоловіка, якщо з ними проживає дитина до досягнення нею трьох років.

Гендерною новелою Сімейного кодексу є і те, що у ньому передбачене право на аліменти матері або батька безстроково, якщо з кимось із них проживає дитина-інвалід, яка потребує постійного стороннього догляду. Таке право зможе отримати велика кількість жінок, з якими після розлучення залишилися проживати діти, хворі, зокрема, на церебральний параліч чи на іншу важку хворобу. За допомогою цієї норми вдасться поліпшити матеріальне становище того з подружжя, який щоденно опікується хворою дитиною, за рахунок другого з подружжя, який не потерпає від постійних психологічних стресів, викликаних цією обставиною.

Запозиченою із досвіду інших європейських держав є норма, яка передбачає право на аліменти того з подружжя, хто є працездатним, але у зв'язку з розірванням шлюбу потребує матеріальної допомоги для так званої соціальної реабілітації. Йдеться про дружину або чоловіка, які у зв'язку з веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми чи іншими членами сім'ї не мають самостійного доходу, відповідної освіти, стажу роботи тощо. Право на такі аліменти є строковим і триватиме впродовж трьох років. Завдяки такій нормі колишня дружина або чоловік зможуть адаптуватися до нових умов життя.

Перехід до ринкових відносин зумовив ідею запровадження у законодавство можливості укладення шлюбного договору⁴.

⁴ Жиленкова І.В. Брачний контракт. Популярное право.— Х., 1995.— С.32—42.

Ініціаторами цієї ідеї були одеські моряки: їх не влаштувало беззастережне правило ст. 22 КпШС, за яким речі, іноземна валюта, привезені ними з-за кордону, вважалися, як і інше майно, нажите у шлюбі, спільною сумісною власністю подружжя. У результаті до Кодексу про шлюб та сім'ю була включена ст. 27-1 "Право подружжя на укладення шлюбного контракту". Однак ця стаття не вирішила проблеми, а лише започаткувала її розв'язання.

Насамперед, право на укладення шлюбного договору одержали особи, "які беруть шлюб", тобто наречені, хоча у назві статті мова йшла про подружжя. Отже, моряки, які уже перебували у шлюбі, не могли стати суб'єктом цього договору. По-друге, ст. 27 містила застереження, що шлюбний договір не міг погіршити становище одного з подружжя, яке визначено законом. Це означало, що передбачити у шлюбному договорі одному право на три чверті усього набутого у шлюбі майна, а другому – одну четверту було неможливо, оскільки це порушувало принцип рівності часток і тим самим погіршувало становище одного з подружжя.

У Сімейному кодексі шлюбному договору присвячена окрема глава. Новим у ній є насамперед те, що шлюбний договір може бути укладений не лише нареченими, а й особами, які уже перебувають у шлюбі.

Відповідно до принципу свободи договору особи мають право самостійно, на власний розсуд визначити правовий режим майна, набутого за час шлюбу. Тобто можливі різноманітні варіанти: або це майно буде спільною сумісною або спільною частковою власністю, або власністю того, на чий дохід воно придбане. У договорі може бути визначено як ділитиметься спільне майно у разі розірвання шлюбу чи окремого проживання.

Подружжя матимуть право самостійно визначити і зміст аліментного обов'язку, зокрема, передбачити право на аліменти незалежно від настання непрацездатності.

Поряд з цим законодавством встановлена і система протига, які забезпечать врахування особливих життєвих ситуацій. Так, Сімейним кодексом України передбачена можливість визнання шлюбного договору недійсним з підстав, встановлених Цивільним кодексом України. Йдеться головним чином про обман, психічне насильство, важкі обставини (наприклад вагітність нареченої), під впливом яких

було укладено цей договір. Передбачена також можливість зміни та розірвання шлюбного договору.

Оскільки матеріально домінуючою стороною у шлюбному договорі є здебільшого чоловіки, за допомогою таких юридичних механізмів можна буде відкоригувати інтереси дружини, захистити її від реально існуючого економічного диктату чоловіка.

Розірвання шлюбу: рівність прав та можливостей

Одним з показників гендерної рівності у шлюбних відносинах є добровільність перебування в них. Добровільність як засада шлюбу зберігає свою чинність на всіх стадіях подружнього життя, зумовлюючи право на його розірвання. Таке право здійснюється у межах, визначених законом.

Сімейний кодекс України пропонує ряд нововведень, які мали би відіграти роль “золотої середини” між конституційними нормами про свободу особи та про державну охорону сім’ї. Тільки вільна особистість, яка вміє користуватися правами і свободами, здатна свідомо будувати шлюб і сім’ю й підтримувати гендерно цивілізовані сімейні відносини.

Сімейний кодекс не передбачає можливості тримати силоміць в шлюбі жінку та чоловіка, якщо вони обоє бажають розлучення. Жодна обставина: ні наявність неповнолітньої дитини, ні спір щодо майна – не можуть бути перешкодою для волевиявлення щодо подання ними заяви до суду (саме до суду, а не до органу РАГС) про розірвання шлюбу. Але якщо у подружжя є неповнолітня дитина або дитина – інвалід, необхідною умовою “швидкого” розірвання шлюбу є подання нотаріально посвідченого договору про те, з ким вона буде проживати, яку участь у її вихованні та утриманні буде брати той з батьків, хто проживатиме окремо. У цьому випадку змінюється місія суду: концентрація уваги має бути спрямована не на спробах збереження шлюбу, якщо дружина та чоловік не бажають цього, а на майбутньому дитини. Після спливу одного місяця, тобто строку для остаточної перевірки свого бажання розлучитися, суд виноситиме рішення про розірвання шлюбу. В межах цього строку заява про розірвання шлюбу може бути відкликана. Таке спрощення процедури розірвання шлюбу за заявою подружжя є обґрунтованим.

Як засвідчує практика життя, чим легшою, спокійнішою є процедура розлучення, тим більше шансів на існування між колишніми подружжям нормальних відносин, що дуже важливо з погляду інтересів дитини. Якщо один із подружжя заперечуватиме проти розірвання шлюбу, суд буде розглядати справу відповідно до “повної” процедури, встановленої в Цивільному процесуальному кодексі.

Проте висловлювалася думка, яка заперечувала права суду втручатися в сферу особистого життя подружжя. Пропонувалося повернутися до норми, яка була встановлена в Україні у 1919 р., тобто до так званої “абсолютної свободи” розлучень, за якою достатньо було одному з подружжя подати заяву про небажання подальшого перебування у шлюбі.

Відповідно до ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України кожна особа, права та інтереси якої порушені, має право на звернення з позовом до суду. Виняток із цього загального положення містився у ст. 38 КпІШС, за якою чоловік не мав права без згоди дружини порушувати справу про розірвання шлюбу під час вагітності дружини і протягом одного року після народження дитини. Отже, заборона стосувалася лише чоловіка. Дружина мала право вчинити позов про розірвання шлюбу за будь-яких обставин, тобто завжди. Таке регулювання не мало під собою достатньої аргументації, тлумачилося як один із проявів явної гендерної асиметрії.

Метою названої вище норми було прагнення застерегти дружину від зайвих душевних потрясінь під час дуже відповідального для неї та дитини періоду життя. Проте, не можна не побачити й того, що ця норма побудована на застарілому уявленні про абсолютну правоту дружини і, зворотньо, на виключній вині чоловіка у розладі сімейних відносин. Та в житті не завжди буває саме так. Охорона дружини від зайвих душевних страждань не може бути виконана сповна, якщо вона у період вагітності та протягом першого року життя дитини матиме право розпочати процедуру розлучення.

“Бруд шлюбно-розвідного процесу” неодмінно викликає психологічні стреси, від яких дружину, а через неї і дитину слід уберегти. З метою забезпечення інтересів дружини та дитини справедливим є встановлення заборон (мораторій) на розірвання шлюбу як за ініціативою чоловіка, так і за ініціативою дружини до досягнення дитиною одного року. Сімейний кодекс України встановлює таку заборо-

ну. Водночас він вказує на виняток з неї: у разі вчинення протиправної поведінки проти дитини або другого з подружжя заява про розірвання шлюбу може бути подана до суду.

У такій тимчасовій забороні на розірвання шлюбу закладена мудрість “час лікує”. Вона спрямована на збереження шлюбу, надаючи подружжю можливість спокійно оцінити конфлікт, що мав місце. Мораторій на розлучення забезпечує дружині психологічний захист не лише від дій свого чоловіка, а й від власних поспішних рішень, агресії проти самої себе. Однак зауважимо, що така заборона на розлучення поділяється не всіма. Дехто вбачає в ній порушення гендерної демократії. Так, у висновку Головного юридичного управління Верховної Ради України на проект Сімейного кодексу України було зазначено, що така заборона на розлучення порушує особисті права подружжя, а тому з метою захисту прав матері і дитини у проекті слід відновити положення ст. 38 Кодексу про шлюб та сім'ю.

Проте частина друга ст. 124 Конституції України, яка при формулюванні ст. 108 Сімейного кодексу України не була взята до уваги, може внести несподівані корективи у вирішення цієї проблеми, адже, як записано в ній, “юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі”. Ця норма, а також право на судовий захист, закріплене у ст. 55 Конституції України, ставлять під сумнів конституційність ст. 38 КпШС, а також наявність достатніх підстав до встановлення мораторію на розлучення будь-якого виду. Тому ці аспекти потребують ретельної уваги, щоб зважити під кутом узгодженості з нормами Конституції України.

Сучасні зміни в сімейних відносинах викликали відновлення інституту роздільного проживання подружжя, або, як ще його називають, “сепарації”. Таке роздільне проживання – це право подружжя. Однак при роздільному проживанні продовжують діяти дві дуже важливі презумпції: батьківства та спільної сумісної власності. Сенс режиму роздільного проживання, який встановлюється судом, полягає у нейтралізації дії цих презумпцій: дитина, зачата при роздільному проживанні, не вважається такою, що походить від чоловіка; майно, набуте дружиною та чоловіком, не вважається набутиим у шлюбі і не є спільною сумісною власністю подружжя.

Роздільне проживання – давно відомий правовий інститут. Його відновлення (саме відновлення, адже на території України відповідна норма російського, польського, австрійського законодавства діяла до початку ХХ ст.) розширить свободу дій тих, хто не бажає розлучення, але не може або не хоче спільно проживати.

Інститут роздільного проживання відомий законодавству всіх правових систем, у тому числі Туреччини. Саме Туреччина як сторона в договорі з Україною про надання правової допомоги при розгляді цивільних справ, який був нещодавно ратифікований Верховною Радою України, наполягла на включенні до нього положення про роздільне проживання, хоча українське законодавство його ще не передбачило.

Заперечення включення до проекту Сімейного кодексу України відповідної норми було проявом спрощеної установки: “а навіщо, хіба було погано без цього?”, яка раз – пораз прокидається при бажанні гармонізувати українське законодавство до загальноєвропейських законодавчих традицій. Запровадження інституту роздільного проживання було підтримане Міністерством юстиції України та Міністерством закордонних справ України. Його цінність простежується особливо тоді, коли у подружжя є діти. Сепарація подружжя зберігає надію на їх примирення.

Проблеми “цивільного шлюбу”

Тривале проживання жінки та чоловіка без зареєстрованого шлюбу у різні часи вітчизняної історії мало різні назви: “життя на віру”, “фактичні шлюбні відносини”, “фактичний шлюб”. У останній період його стали називати “цивільним шлюбом”, хоча за радянським законодавством 20-х років цивільним називався шлюб, зареєстрований у ЗАГСі, на противагу церковному шлюбові, заснованому на акті вінчання.

У різні часи за назвою стояло ставлення суспільства та держави до осіб, які свідомо вибрали саме таку форму організації свого сімейного життя або були змушені до цього з певних обставин. Але те, що проживання жінки та чоловіка було сім’єю, не викликало сумніву. Кодекс законів про шлюб, сім’ю та опіку РРФСР 1926 р. увійшов у історію тим, що надав юридичного значення фактичним шлюбним

відносинам. Це означало, що фактичне співжиття, тобто коли особи жили спільно однією сім'єю, не приховуючи своїх відносин, викликало наслідки, встановлені до зареєстрованого шлюбу: право на майно, нажите спільно, право на аліменти. Згодом судова практика порівнювала фактичне подружжя і в правах на спадкування, одержання пенсії, права на житло. Ці норми, на думку В.І.Бошко, спрямовувалися на захист жінок, які були в сімейних відносинах з представниками експлуататорських класів — непманів, куркулів⁵.

У Кодексі про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР 1926 р. була закріплена дещо інша позиція. За ст.140 кодексу суду надавалося право в кожному конкретному випадку вирішувати право на аліменти та право на майно у разі неможливості оформити фактичний шлюб його реєстрацією.

Отже, як у РРФСР, так і в УРСР не відбулося повного урівняння зареєстрованого і фактичного шлюбів, а мало місце лише урівняння (більшою чи меншою мірою) майнових прав та обов'язків жінки і чоловіка. Пояснювалося це необхідністю стати на захист головним чином жінки, яка, потрапивши у складне матеріальне становище, часто не мала змоги обирати форму організації свого сімейного життя і мусила прийняти умови, запропоновані економічно стійкішим чоловіком. Така ситуація тривала до відомого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 червня 1944 р. "Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, посилення охорони материнства та дитинства".

В умовах післявоєнної диспропорції жіночого до чоловічого населення було прийнято рішення про юридичне визнання лише шлюбу, зареєстрованого в ЗАГСі. З цього часу майно, нажите жінкою та чоловіком, які спільно проживали без шлюбу, визнавалося об'єктом права спільної часткової, а не спільної сумісної власності. Не виникало у таких осіб і право на аліменти. Майнові відносини між такими особами вважалися цивільними, а не сімейними, оскільки наявність сім'ї між ними з цього часу стало категорично заперечуватися.

Своєрідний прорив було зроблено Законом України "Про власність" 1991 р., у ст. 19 якого було встановлено виникнення права спільної сумісної власності на майно, набуте спільною працею чи

⁵ Бошко В.И. Очерки советского семейного права. К.; 1952. С.61

коштами членів сім'ї, тобто так званої "сімейної власності". Ця норма стосувалася не лише колишнього колгоспного двору, а й осіб, які проживали спільно у "фактичному шлюбі", та інших членів сім'ї. Нещодавно ця норма була перенесена до Книги третьої "Право власності та інші речеві права" Цивільного кодексу України.

Визнання осіб, які спільно проживають, але без зареєстрованого шлюбу, сімейним союзом, зумовило питання: чи накладає ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., в якій встановлено право людини на повагу до її сімейного життя, на держав-учасниць Конвенції позитивні зобов'язання, тобто чи зобов'язує вона їх до встановлення однакового правового становища осіб, які перебувають у шлюбі, та осіб, які не є у шлюбі між собою. У справі "Джонсон проти Ірландії" Європейський суд зробив висновок, що договірні сторони користуються широкою свободою розсуду, визначаючи, яких заходів слід вжити для забезпечення дотримання Конвенції з належним урахуванням потреб та ресурсів суспільства і окремих осіб. Отже, надати тим, хто живе у фактичному або, як його зараз називають, "цивільному шлюбі", окремі майнові права, якими наділені подружжя, — це право держави.

Нинішня ситуація в Україні дещо нагадує повоєнну — економічна розруха, низький рівень життя, безробіття основної частини населення і насамперед жінок. Нестатки, економічна залежність позбавили велику кількість жінок та чоловіків можливості вибору форми організації свого сімейного життя. І вони згоджуються на будь-які умови, аби вижити. Тому аргументи, які свого часу були використані В.І. Бошком для пояснення необхідності правового урівняння майнової сфери відносин у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, зберегли своє значення.

Оскільки майно, нажите у "цивільному шлюбі", вважається уже спільною сумісною власністю, йдеться лише про відтворення відповідного положення Цивільного кодексу України у Сімейному кодексі України. Тому відкрита, а не завуальована (як це було зроблено у ст. 19 Закону України "Про власність") норма про те, що майно, набуте жінкою та чоловіком, які проживають спільно, але без реєстрації шлюбу, не може сприйматися як щось абсолютно нове й водночас як міна сповільненої дії, спрямована проти інституту шлюбу.

Гострота проблеми концентрується нині на необхідності надання тим, хто проживає у “цивільному шлюбі”, права на аліменти. Насамперед, йдеться про аліменти для жінки, яка народила дитину не в шлюбі, від чоловіка, який визнаний батьком дитини. Ст. 32 КпЩС надавала таке право лише дружині, тобто жінці, яка перебуває у зареєстрованому шлюбі. Однак Конституція України встановила державну охорону материнства незалежно від того, у шлюбі чи не у шлюбі народилася дитина. У зв’язку з цим Сімейний кодекс України передбачає надання права на аліменти і тій жінці, яка народила дитину не у шлюбі.

Сімейний кодекс України надає також право на аліменти особі, яка тривалий час проживала у незареєстрованому шлюбі і стала непрацездатною під час спільного проживання. Надання деяких майнових прав особам, які проживають у незареєстрованому шлюбі, не може похитнути інституту зареєстрованого шлюбу, а тому відповідні заперечення не мають достатніх підстав.

Надання права на аліменти не може тлумачитися як потурання молоді, яка демонструє нігілістичне ставлення до шлюбу, оскільки це право може мати особа, яка є непрацездатною і яка тривалий час проживала у “цивільному шлюбі”, а отже, не є молодою.

Надання права спільної сумісної власності на майно, нажите у “цивільному шлюбі”, зокрема, поширення принципу рівності часток і на того, хто не мав самостійного заробітку (доходу) через поважні причини, а також надання за певних умов права на аліменти буде свідченням державної охорони сім’ї, яка відповідно до ст. 51 Конституції України не пов’язується з підставами її створення. Водночас це буде своєрідним захистом від духовного та матеріального визиску однієї особи з боку другої.

Такі нововведення Сімейного кодексу України викликали критику з двох боків. З одного боку — представники старшого покоління заперечували проти цивільного шлюбу, оскільки, на їхню думку, він сприятиме падінню моральності в суспільстві, з другого — представники молоді вважали, що така новела обмежує їх свободу (“пожили і розбіглися”), оскільки наближає майновий правовий статус “законного” і “цивільного” шлюбу і цим “заганяє” людей до РАГСу.

Істина і тут, як це часто буває, посередині. Всім відомо, що реєстрація шлюбу ще нікого надовго не зробила щасливим. Падіння моральності є наслідком саме відсутності правового регулювання, що створює можливості одному духовно і матеріально паразитувати за рахунок другого. Запропоновані новели дійсно невидимо підштовхуватимуть жінку та чоловіка до РАГСу, оскільки майновий правовий статус цих двох форм організації сімейного життя наближається.

Єдиний більш-менш вагомий плюс “цивільного шлюбу” — “взяв свою валізу і пішов” не матиме особливого значення, бо так може вчинити і кожен із подружжя.

Визнання осіб, які живуть у “цивільному шлюбі”, сім’єю, породжує для них і право на сервітут, тобто право на проживання в будинку, квартирі одного з них.

Оцінюючи в загальному комплексі ці норми, слід підкреслити, що в них реалізується християнська заповідь про відповідальність за долю того, кого особа взяла до себе, а отже, вони сприятимуть не падінню, а піднесенню моральності в суспільстві.

2. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ЖІНКОЮ ТА ЧОЛОВІКОМ ЯК БАТЬКАМИ ДИТИНИ

Вирішення питання про материнство та батьківство: гендерний аспект

Конституція України на відміну від попереднього законодавства об'єктом охорони з боку держави називає не лише материнство і дитинство, а й батьківство. В ст.51 Конституції України, де йдеться про вільну згоду жінки і чоловіка у шлюбі, що втілює паритетність соціально-статевих відносин у сім'ї, лаконічно записано: "Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою".

Бути матір'ю, відчувати радість материнства, піклуватися про дитину — природне право жінки, зокрема тієї, яка перебуває у шлюбі. Таким же природним правом чоловіка, зокрема того, який перебуває у шлюбі, є право на батьківство, право жити з дитиною, право спілкуватися з нею, піклуватися про її розвиток.

Право на материнство та батьківство осіб, які перебувають у шлюбі, органічно залежить від інтимних взаємин між подружжям. Відмова після шлюбу одного з подружжя від інтимних стосунків тлумачиться судовою практикою як ознака відсутності наміру створити сім'ю, тобто фіктивності шлюбу, якщо йдеться про осіб репродуктивного віку, або причиною розірвання шлюбу, якщо йдеться про осіб старшого віку. Ці обставини, як засвідчує судова практика, завжди були так званою абсолютною причиною для розірвання шлюбу: вимога про розірвання шлюбу задовольнялася без призначення строку для примирення.

До речі, нездатність до інтимних відносин взагалі або нездатність до зачаття дитини, зокрема, католицька церква, в тому числі й східного обряду, також визначає як підставу для визнання обряду вінчання недійсним. Отже, інтимним відносинам у шлюбі об'єктивно належить визначальна роль.

За ст. 49 Сімейного кодексу України дружина має право на материнство. Якщо відносини між подружжям є добрими, то, звичайно, питання материнства вони можуть обговорювати і приймати відповідне рішення за взаємною домовленістю. Та все ж цією нормою підкреслюється, що вирішувати стати матір'ю чи утриматися від материнства — це право дружини, як і будь-якої жінки взагалі. Вона не може бути присилувана до материнства, рівно ж як і до абортів. Разом з тим право дружини на материнство означає, що вона може стати матір'ю і тоді, коли її чоловік не бажає мати дітей взагалі або в даний момент. У зв'язку з цим чоловік не зможе заперечувати своє батьківство тим, що про народження дитини він з дружиною не домовлявся. Відмова дружини від народження дитини або неможливість народження нею дитини може бути причиною для розірвання шлюбу. Небажання чоловіка мати дитину також може бути причиною для розірвання шлюбу.

Було б ідеально, якби кожне подружжя готувалося до зачаття дитини. Але в сучасних умовах це не завжди можливо. Тому, на превеликий жаль, непоодинокими є випадки зачаття дитини після прийняття відповідної дози алкоголю, під час хвороби тощо

Фізична і психічна деградація української нації має шанс зростати у зв'язку з масовим вживанням молодими жінками алкоголю та палінням. Потрібна копітка постійна робота державних органів та громадських організацій по якнайшвидшому виправленню ситуації.

Право на материнство в Україні забезпечується з допомогою впровадження новітніх медичних технологій: пересадкою зародка, зачатого подружжям, в організм іншої жінки або пересадкою зародка, зачатого чоловіком та іншою жінкою, в організм дружини. Сімейний кодекс надає правову регламентацію відносинам, які складаються в таких ситуаціях, встановлюючи загальне правило про те, що матір'ю дитини є жінка, яка народила дитину. Її материнство, відповідні права та обов'язки виникають із самого факту народження дитини. Реєстрація народження дитини є правопідтверджуючим, а не правовстановлюючим фактом.

Право на батьківство чоловіка у разі його безплідності може бути реалізоване шляхом штучної інсемінації його дружини. Якщо чоловік дав письмову згоду на таку маніпуляцію, то ні він, ні дружина не матимуть права оспорювати батьківство.

Вперше в історії нашого законодавства передбачено право на відшкодування моральної шкоди, завданої позбавленням репродуктивної функції дружини та чоловіка у зв'язку з виконанням ними конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті вчинення щодо них протиправної поведінки. Це особливо актуально стосовно військовослужбовців, робітників хімічної та іншої промисловості із особливо шкідливими умовами праці.

Забезпечення гендерної рівності у разі народження дитини батьками, які не є у шлюбі

Кількість позашлюбної народжуваності зростає, і в 1999 р. вона становила в Україні близько 17 відсотків. Ця обставина вимагає від законодавця бути дуже уважним до проблем, пов'язаних із позашлюбною народжуваністю.

Законодавство радянського періоду тривалий час передбачало добровільне визнання та судове встановлення батьківства. При цьому обставини, які суд повинен брати до уваги при встановленні батьківства, у законі не визначалися.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 червня 1944 р. надав юридичне значення лише шлюбом, зареєстрованим у органах ЗАГ-Су. З цього фундаментального нововведення випливала заборона судового встановлення батьківства. Добровільне визнання батьківства було обумовлене реєстрацією шлюбу з матір'ю дитини. Указ спричинив проблему прочерку в графі "батько" в свідоцтві про народження дитини. Саме цей прочерк поділив дітей на дві категорії, був часто німим докором дітям на все їхнє життя.

З погляду сьогодення можна констатувати, що за цим Указом чоловіки могли вступати в інтимні відносини з іншими жінками, які не мали пари, не озираючись на можливі правові наслідки. Таким був один із шляхів вирішення повоєнної демографічної ситуації. Указ зумовив появу великої кількості "матерів-одиначок" і саме на них поклав основний тягар обов'язку щодо дітей, народжених ними не у шлюбі.

Така прочоловіча політика сприяла безвідповідальності чоловіків. Як справедливо зазначає Л. Б. Максимович, статеву розбе-

шеність чоловіків була використана як засіб збільшення кількості населення⁶.

Кодекс про шлюб та сім'ю України надав право позашлюбному батькові дитини визнати своє батьківство добровільно, подавши про це до органу РАГС спільну заяву з матір'ю дитини. Така заява підтверджувала не лише визнання чоловіком свого батьківства, а й визнання цієї обставини матір'ю дитини. Якщо така заява не подавалася, батьківство встановлювалося судом, при чому як за позовом матері, так і за позовом того, хто вважає себе батьком дитини.

Встановлення батьківства пов'язувалося з підтвердженням хоча б однієї із чотирьох обставин, що були визначені у ст. 53 КпШС :

- спільне проживання і ведення спільного господарства з матір'ю і передбачуваним батьком дитини;
- участь його в утриманні дитини;
- участь його у вихованні дитини;
- вчинення ним інших дій, які засвідчують про визнання свого батьківства.

Якщо жодна з цих обставин не доведена, суд відмовляв у позові, навіть за зовнішньої схожості дитини і відповідача, наявності доказів, які підтверджують наявність інтимних відносин між матір'ю дитини та відповідачем.

Оскільки можливість судового встановлення батьківства була відновлена (правда, на принципово інших засадах) лише в 1968 р., тобто після 24-річної перерви, відповідна норма Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю була радісно зустрінута жінками. Однак вона, як і ст. 53 КпШС, не змогла повністю розв'язати проблеми позашлюбного материнства, а тому незабаром викликала розчарування.

За проведеними у 1997 р. у Львівській області дослідженнями (зіставлялися дата реєстрації шлюбу та дата народження дитини), абсолютна більшість наречених (від 60 до 80 відсотків) на момент реєстрації шлюбу були вагітними. Це означає, що якби не відбулася реєстрація шлюбу, їм довелося б вибирати: або аборт, або мож-

⁶ Максимович Л. Б. Материнство и отцовство: Эволюция правового регулирования// Семейное право России: проблемы развития: Сб. обзоров и ст. М., 1996. — С. 85—86.

ливність одержання статусу одинокої матері через відсутність об'єктивних обставин, визначених у ст. 53 Кодексу. Велика кількість абортів в Україні пов'язана значною мірою саме з таким регулюванням встановлення батьківства.

Таке законодавче регулювання було предметом справедливої критики з боку іноземних та вітчизняних юристів. Адже положення ст. 53 КпШС засвідчувало гендерну нерівність жінки та чоловіка у сфері сексуальних відносин. Чоловік не ніс жодних правових наслідків за бездумне ставлення до таких відносин, за нешлюбне батьківство, тоді як обов'язки матері щодо позашлюбної дитини виникали з факту її народження. Кодекс про шлюб та сім'ю Республіки Білорусь 1999 р. залишив без змін підстави встановлення батьківства. Така ситуація робила Україну та Республіку Білорусь єдиними державами у Європі, в яких проблема позашлюбного батьківства вирішувалася, а в Білорусі й вирішується / подібним чином.

Оскільки в любові беруть участь двоє, то на обох, а не лише на матір дитини, має бути покладений тягар обов'язків щодо дитини.

Сімейний кодекс демонструє гармонізацію з європейським законодавством і в цьому напрямі: підставою для визнання батьківства судом можуть бути будь-які обставини, які засвідчують походження дитини від певного чоловіка. Така правова конструкція забезпечить надання юридичного значення генетичній експертизі, яка здатна безпомилково встановити батьківство. Значення цієї, чи не найважливішої новели Сімейного кодексу України, важко переоцінити. Вона сприятиме вихованню у чоловіків почуття поваги до жінки, формуванню відповідальності за результати свого інтимного життя. Водночас вона сприятиме зменшенню кількості абортів, оскільки жінка матиме впевненість у судовому захисті своїх інтересів та інтересів дитини.

Ця норма — ілюстрація державної охорони материнства та дитинства. Водночас це буде шоковою терапією для окремих чоловіків, які звикли до стану всюдозволеності у сфері свого особистого життя. Свобода особистого життя потребує відповідальності за свої особисті дії.

Віднині особа, яка визнана батьком дитини, як і той, хто перебував у зареєстрованому шлюбі з її матір'ю, мають однакові права та обов'язки стосовно дитини.

Збалансування інтересів матері та батька при здійсненні ними своїх прав стосовно дитини

Встановлення державної охорони батьківства заставило провести специфічну інвентаризацію правових норм на предмет виявлення в них гендерної дискримінації інтересів чоловіків-батьків. Така інвентаризація показала необхідність включити до законодавства ряд норм, які мали збалансувати інтереси матері та батька дитини. Насамперед, у Сімейному кодексі України чітко визначені межі презумпції батьківства. Він містить норму, яка позбавила правового значення заперечення матері дитини про запис свого чоловіка її батьком.

У кодексі не передбачено застосування позовної давності на вимоги чоловіка про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини. На перший погляд може скластися думка, що відмова від позовної давності у цій ситуації суперечить інтересам дитини. Насправді, це не так. Позовна давність — юридичний “батіг”, який підганяє особу з заявою до суду. У випадку, якщо особа, яка записана батьком, одержує інформацію про те, що дитина походить від іншого, необхідна спокійна, зважена оцінка ним ситуації, що виникла. Наведемо приклад.

М., повернувшись з армії, де він служив у ракетних військах, незабаром одружився. Дитина народилася лише через п’ять років. М. випадково дізнався про некроз сперми, набутий в армії, у зв’язку з чим він не був здатний до запліднення жінки. Позовна давність в один рік не давала можливості для довгих роздумів і він звернувся до суду про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини. Позов було задоволено судом. У результаті цього М. позбувся сім’ї, сина, який сім років називав його батьком.

Та обставина, що на вимоги про виключення імені особи як батька з актового запису про народження дитини не поширюється позовна давність, не “консервує” невизначеність у відносинах між дитиною та особою, яка записана її батьком. Навпаки, вона дозволяє зміцнити ці відносини. Адже, як і стосовно інших ситуацій, час лікує. Крім того, дитина продовжує мати статус такої, яка народжена у шлюбі. І чим цей час довший, тим краще для дитини. Неможливість застосування позовної давності до таких вимог відповідає

інтересам особи, яка записана батьком, і може вважатися одним із правових засобів охорони батьківства.

Інтереси батька часто страждають при вирішенні спору про те, з ким буде проживати дитина. Як правило, при розірванні шлюбу батьки не порушують питання про передачу дитини на проживання з ними. Це пов'язано з відсутністю у зв'язку з розлученням відповідного місця проживання, психологічною неготовністю до щоденної відповідальності за дитину. Тому традиційно складається така ситуація, що дитина залишається з матір'ю. Однак ця обставина не звільняє батька від обов'язку виховувати дитину та не позбавляє його права безпосереднього спілкування з нею. Але реального здійснення свого права батьки часто позбавлені. Передбачені Кодексом про шлюб та сім'ю заходи впливу на матір дитини не завжди були достатньо ефективними.

Сімейний кодекс України передбачає можливість відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди, викликаних заборонаю спілкуватися з дитиною. Є надія, що за допомогою цих додаткових заходів один із батьків, найчастіше саме батько, зможе реалізувати свої права стосовно дитини.

Кодекс передбачає можливість швидкого реагування у разі викрадення дитини одним із батьків. Якщо місце перебування дитини відоме, вона може бути за рішенням суду негайно повернута тому, з ким вона проживала.

Конституція України у ст. 51 зобов'язує батьків утримувати дітей до їх повноліття. Обов'язок батьків утримувати дитину був встановлений у ст. 80 КпШС. Та обставина, що йде мова про батьків, а не індивідуально про матір та батька, не робив цей обов'язок солідарним, він продовжував залишатися індивідуальним, персоніфікованим обов'язком матері та батька рівною мірою. Ідея виділення носіїв цього обов'язку: "мати та батько", а не загально "батьки" – не увінчалась успіхом не тільки тому, що саме про батьків сказано в Конституції України. Склався певний стереотип мислення. Саме за цим дещо знеособленим терміном "батьки" вдається ховатися іноді одному з них від належного виконання свого обов'язку.

В контексті обов'язку матері та батька утримувати дитину проблематичним є кілька питань. Серед них насамперед щодо розміру

аліментів. Встановлений у ст. 82 КпШС розмір аліментів (1/4 заробітку (доходу) – на одну дитину, 1/3 – на двох, 1/2 – на трьох та більше дітей) бере свій початок ще з Постанови ЦВК та РНК СРСР від 27 червня 1936 р. “Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення сітки пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення”. Це був час, коли індивідуальне підприємництво було заборонене, дохід особи складався головним чином із заробітної плати. Тому такий розмір аліментів мав виправдання. Його встановлення тлумачилося і як один із стримувачів розірвання шлюбу.

В сучасних умовах, коли великого поширення набуло одержання заробітної плати в конверті, тобто неофіційно, а не за відомістю, коли велика кількість громадян має інші нефіксовані доходи, встановлений у законі розмір аліментів викликає справедливі нарікання. Так, в одній із справ присуджені судом аліменти становили 30 гривень, хоча батько займався підприємництвом, рівень життя його другої сім’ї був високим, але офіційно заробітна плата становила близько 150 гривень. Стягнення аліментів у частках від заробітку, що були визначені у ст. 82 КпШС, стимулювала платників аліментів, які мають високу реальну заробітну плату, до приховування розміру заробітку (доходу).

Всі ці обставини зумовили необхідність іншого підходу до визначення розміру аліментів. За ст. 179 Сімейного кодексу України аліменти можуть стягуватися у частці від доходу матері (батька) дитини і (або) у твердій грошовій сумі. Отже, розмір цієї частки перестає бути фіксованим, а в кожному конкретному випадку встановлюватиметься судом.

Зауважимо, що законодавство усіх західних європейських держав не знає фіксованої частки доходу як способу визначення розміру аліментів. Тому можна сказати, що норма ст. 179 Сімейного кодексу є проявом гармонізації українського законодавства із європейським.

Відповідно до ст. 180 при визначенні розміру аліментів суд братиме до уваги стан здоров’я та матеріальний стан дитини і платника алі-

іментів, наявність у нього інших дітей, непрацездатних батьків, дружини, чоловіка, а також інші обставини, що мають істотне значення.

До речі, врахування матеріального стану самої дитини передбачається в українському законодавстві вперше. Тобто при вирішенні справи про стягнення аліментів дітям від суду вимагатиметься значна аналітична робота. Відомо, що на даний момент при вирішенні таких справ ніяких труднощів не виникає.

Нова система підходів до визначення розмірів аліментів вигідна насамперед тому з батьків, який звернувся до суду з вимогою про аліменти. Адже не виключено, що одній дитині аліменти можуть бути присуджені у розмірі 1/2 заробітку другого з батьків, яким є найчастіше саме батько дитини. Вигідна вона і платникові аліментів, оскільки звільняє його від потреби приховувати свої великі доходи під страхом можливого стягнення їх четвертої частини.

Нова система визначення розміру аліментів унеможливить стягнення аліментів у розмірі 10—20 гривень з особи, рівень життя якої є набагато вищим, ніж на папері. Вона сприятиме досягненню домовленості між батьками дитини і в тому буде також її позитивне значення. За допомогою цієї системи вдасться відкоригувати інтереси матері та батька дитини, усунути несправедливість, від якої за нинішньою системою може страждати кожен із них.

За ст. 6 КпШС регулювання сімейних відносин здійснювалося виключно державою. Але це не означає, що сімейні відносини мають регулюватися тільки виключно законом. Ще до запровадження можливості укладення шлюбного контракту КпШС допускав регулювання відносин між подружжям, матір'ю та батьком дитини "за домовленістю сторін". Тобто договірне регулювання сімейних відносин Кодексом передбачалося і раніше. Сімейний кодекс України розширює сферу договірної регулювання сімейних відносин.

Сімейний кодекс допускає укладення специфічного договору про припинення права на аліменти взамін на одержання права власності на будинок, квартиру чи на інше нерухоме майно. Цим утверджується гендерна справедливість. Ця новела унеможливить непоодинокі факти обману: мати дитини приймала дарунок, ставала власницею будинку, а потім подавала заяву до суду про стягнення аліментів і добивалася свого, оскільки судова практика твердо стояла на позиції визнання

такого договору незаконним. Гарантією врахування інтересів дитини є укладання такого договору зі згоди органу опіки та піклування.

За договором між батьками може визначатися розмір аліментів для дитини. У разі невиконання такого договору аліменти можуть стягуватись на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Сімейний кодекс України передбачає можливість укладання між матір'ю та батьком дитини інших домовленостей щодо дитини як майнового, так і особистого характеру, тобто стає ширшим поле для досягнення порозуміння між ними.

В цілому Сімейний кодекс України є новим етапом розвитку вітчизняного законодавства, який увібрав у себе національний та світовий досвід регулювання сімейних відносин, втілення гендерних підходів до їх оцінки та гендерного конструкту щодо вдосконалення їх якісного змісту.

ЗМІСТ

Вступ.

Сім'я як первинний та основний осередок суспільства — об'єкт гендерного аналізу	4
--	---

1. Забезпечення гендерної рівності у шлюбних відносинах	6
Проблеми правового розуміння сім'ї та сімейних відносин	6
Забезпечення гендерної рівності при визначенні шлюбного віку	9
Правове значення заручин: гендерний аспект	12
Сфера особистих відносин подружжя: забезпечення гендерної рівності дружини та чоловіка	13
Сфера майнових відносин дружини і чоловіка: забезпечення рівних прав та можливостей	15
Забезпечення гендерної рівності дружини і чоловіка як учасників аліментних зобов'язань	17
Розірвання шлюбу: рівність прав та можливостей	21
Проблеми "цивільного шлюбу"	24
2. Забезпечення гендерної рівності у відносинах між жінкою та чоловіком як батьками дитини	29
Вирішення питання про материнство та батьківство: гендерний аспект	29
Забезпечення гендерної рівності у разі народження дитини батьками, які не є у шлюбі	31
Збалансування інтересів матері та батька при здійсненні ними своїх прав стосовно дитини	34

Підп. до друку 12.10.2001. Формат 60 × 84^{1/16}. Папір офс. Гарнітура “Таймс”.
Друк офс. Ум. друк. арк. 2,3. Обл.-вид. арк. 3,1.
Тираж 1000 прим. Зам. 698.

Видавництво “Логос”
Свідоцтво ДК № 201 від 27.09.2000 р.
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10
Тел./факс 235-60-03